

*Шарова Т. М.,**кандидат філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри української і зарубіжної літератури**Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ХУДОЖНІ МАТРИЦІ В РОМАННІЙ ТРИЛОГІЇ К. ГОРДІЄНКА «БУЙМИР»

Анотація. У науковій статті представлені ідеологічні та художні матриці в романній трилогії К. Гордієнка «Буймир». Наукова стаття виконана із застосуванням традиційних історико-типологічного і порівняльно-історичного методів дослідження (для аналізу соцреалістичних матриць у радянській літературі), описового (у разі дослідження історіографії проблеми), біографічного (зادля характеристики естетичних орієнтацій К. Гордієнка, зламу в його творчих принципах). З метою аналізу соціокультурного та соціополітичного контексту використано елементи соціологічного методу. Також залучено принципи герменевтичного й системного підходів до осмислення історико-літературних і мистецьких явищ, аналізу художніх та стильових структур трилогії К. Гордієнка «Буймир». Декодування основних наративів роману зумовило залучення деяких принципів рецептивної естетики.

З'ясовано, що в романній трилогії «Буймир» сфера художньої обсервації автора розгортається навколо подій історичного минулого («Чужу ниву жала»), розвитку українського села за умов примусової колективізації («Дівчина під яблунею»), перетворень у свідомості й побуті, хроніки боротьби народу у Другій світовій війні («Буймир»). В умовах обмеженої свободи на вияв творчих інтенцій К. Гордієнка зосереджує увагу на моральних підвалинах життя українського хлібороба, незнищенності вікових традицій; визначальні риси поезики бере від національної традиції, живого народного слова. Трилогію письменника вважають природною ланкою в літописі життя українського селянства.

Художні моделі трилогії «Буймир» «обертаються» довкола ключових опозицій соцреалістичного методу, маркованих ідеологічним змістом: свій/чужий, минуле/майбутнє, позитивний/негативний, свідомий/стихийний. У трилогії письменника синтезовано автобіографічний, документальний та художній матеріал.

Ключові слова: ідеологічна та художня матриця, романна трилогія, морально-етичні ідеали, художній простір, поезика.

Постановка проблеми. Як стверджують сучасні науковці (і вповні справедливо), в атмосфері тотальної соціальної детермінації буття «з-посеред багатьох можливостей вижити, тобто залишити за собою право бути насамперед письменником, а не ідолопоклонником, той, хто брався за перо, вибирав тему, що залишала бодай невеличкий простір для вільної роботи серця. <...> І хоч ця, сердечна, спонукка теж не обходилась без цензурних причіпок і втрат, – без її врахування залишиться незбагнутою індивідуалізованість авторського письма, котра, безперечно, несе печать художнього, передовсім хисту того чи того автора, проте залежить і від перейнятості тим, про що він пише» [5, с. 136].

В умовах системної ідеологічної сепарації для К. Гордієнка актуальними залишаються, принаймні, дві складові частини творчого вибору: про що писати і як писати. У процесі вибору другого компонента спрацьовував механізм локалізації. Нерідко пафосно декларована свобода творчої самореалізації зводилась до свободи вибору жанру. В ідейно-образній, мотивній сфері вибір обмежувався «комплексом ідеологічних конвенцій: від нормативно визначених архетипів героїв/антигероїв до нормативно визначеного соціального декоруму «нового життя» [9, с. 36].

Аналіз останніх досліджень. Аналіз творчості К. Гордієнка представлений у портретно-оглядових статтях та відгуках В. Родіонова, В. Романовського, Б. Ткаченка, Р. Якеля, в яких головний акцент робився на окремих аспектах життєвого і творчого шляху митця. В умовах безпечеліційного панування офіційного дискурсу радянська критика продукувала ідеологічну рецепцію прози Костя Гордієнка. На етапі його естетичного росту звинувачувала в «політичній короткозорості» й «незрілості», в «перекручуванні» фактів про здобутки радянського суспільства та в «невідповідності» форми «новій революційній соціалістичній дійсності» (Д. Гольдштейн, С. Журахович, Б. Коваленко, І. Кулик, І. Романченко).

Метою статті є осмислення ідеологічних та художніх матриць у романі-трилогії К. Гордієнка «Буймир».

Виклад основного матеріалу. Для К. Гордієнка, який відчув потужні імпульси українського культурного ренесансу 20-х років ХХ ст., зазнав тотального політичного тиску й ідеологічних обмежень наступного десятиліття та змушений був удаватися до перманентного ідеологічного маркування художньої творчості, свобода вибору спрацьовувала в основному на проблемно-тематичному рівні. Його прозописьмо стало художнім літописом складних випробувань, що випали на долю українського народу у ХХ столітті: братовбивчого революційного протистояння на його початку, трагічного передвоєння та доби сталінізму, лихоліття Другої світової війни, «жданівської епохи», періоду політичної й економічної стагнації тощо [10].

Життєвий і духовний досвід письменника нерозривно пов'язаний із реаліями буття українського села, тому прозова спадщина репрезентує нелегку селянську щоденність, так би мовити, «зсередини», з надміром житейської конкретики та ілюстративною деталізацією. Як справедливо зауважив Д. Бедзик, «осягнути складні процеси сільського життя – оце й була найперша причина захоплення сільською тематикою, якій він віддав увесь щедрий талант, усю справу свого серця» [1, с. 3].

Коло тематичних зацікавлень письменника, пов'язане із недавнім історичним минулим народу, складною й неоднозначною революційною дійсністю, у повосенний період творчості

знайшло чи не найпотужніший вияв на сторінках романної трилогії «Буймир». Достеменне знання глибин народного життя (в основному, селянського) і сільських проблем дало поштовх до підготовки збірок нарисів («Б'ють джерела», 1951 р.; «Цвіти, земле!», 1951 р.; «Зернися, земле!», 1988 р.) та оповідань («Мусій Завірюха і його друзі», 1959 р.; «Голос землі», 1964 р.; «Чорнозем підвіся», 1970 р.), де правда показана крізь призму людської долі. Політична «відлига», що стала окремою віхою у творчості митця та внесла присутні корективи у світовідчуження, спрямувала його роздуми в художньо-критичне річище «Зимової повісті».

У зображенні складних, часто й суперечливих подій надзвичайно обережний К. Гордієнко, пам'ятаючи критичні «пробки» тоталітарної системи, використовував ті художні форми і засоби, які дозволяв і підказував йому його час. Художнє бачення надскладних суспільно-політичних, суспільно-моральних проблем буття українського селянства К. Гордієнко репрезентував у великій прозі – романах «Чужу ниву жала» (1939–1940 рр.), «Дівчина під яблунею» (1954 р.) і «Буймир» (1968 р.). Єдність тематики трьох прозових полотен і ширше – їхньої поетики – дала можливість критикам і літературознавцям (В. Бережному, В. Брюховецькому, М. Логвиненку, М. Острику, В. Панченку та ін.) говорити про твори як про трилогію. «Єдність усіх трьох творів виявляється передовсім у соціальній генеалогії персонажів, незважаючи на те, що її чітка послідовність порушується й деякі з них із волі автора (найбільшою мірою в «Буймирі») змінюють власну позицію. Але починається дія з прямого розмежування героїв на соціальній <...> основі. Це розмежування зумовлює головний конфлікт роману» [4, с. 102–103], – вважає дослідниця прози К. Гордієнка Ольга Зінченко.

Розвиваючи думку дослідників, додамо, що жанрова природа «буймирського» циклу формувалася певною мірою умовно. Власне так само, як і цикл Михайла Стельмаха про село «Велика рідня», «Хліб і сіль», «Кров людська – не водиця». В обох випадках не всі твори взаємозв'язані, не всі вони мають наскрізні образи-персонажі тощо, але сприймаються читачем і розглядаються літературознавцями як трилогія.

Попри те, що кожна з книг охоплює різні історичні періоди непростого селянського життя, а тому і всього українського народу в трагічному ХХ столітті, про трилогію «Буймир» як про певну художню єдність свідчить наскрізне змалювання історичної долі селянина-хлібороба: від селянських заворушень у Лебединському повіті Харківської губернії 1905 року до трагічного лихоліття Другої світової війни. Прикметним у трилогії К. Гордієнка є обсяг життєвого матеріалу та широта охоплених подій, «єдність простору» (герої мають однакову географічну «прописку»). Деякі образи-персонажі «Буймиру», як позитивні, так і негативні (нерідко названі у тексті узагальнено – «люди»), діють у двох частинах трилогії, що також посилює її сприйняття як цілісного ідейно-естетичного явища.

Загалом, як зауважував Ю. Герасименко, «Гордієнкові ... властиві твори з великою кількістю героїв» [2, с. 74]. Густо населений, якщо можна так сказати, роман «Чужу ниву жала». У романі «Дівчина під яблунею» можна простежити за долями понад тридцять героїв. Не менша кількість персонажів і в романі «Буймир». Своїх героїв автор малює «то розмашистими шкарубкими мазками, то ніжним колонковим пензликом з акварельною тональністю і пісенною наспівністю. У кожного

героя свої барви, індивідуальне звучання в інструментовці слова, фрази» [3, с. 3].

Широкоформатне епічне полотно – роман у трьох книгах – народився з глибинного знання життя й розуміння історичної долі українського селянства. Колізії трилогії К. Гордієнка мотивовані найперше реальними подіями, що мали трагічний відбиток у душах його земляків (події розгортаються в основному в селі Буймир, зрідка – в Лебедині, ще рідше – у Сумах). Власне, на реальних прототипів епічного полотна письменник неодноразово вказував у своїх виступах. Так, скажімо, у тогочасних засобах масової інформації К. Гордієнко наголошував, що образи-персонажі роману «Дівчина під яблунею», як і всі сюжетні перипетії, насичені драматичними подробицями, взяті з реального життя.

У романах «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею», «Буймир» своєрідно синтезовано автобіографічний, документальний та художній матеріал. Чи не найповніше автобіографічне начало постає в романі «Дівчина під яблунею», сповненому особистих вражень, відгомону суспільної, суспільно-культурної діяльності самого митця і багато в чому є результатом його незрідка болочих роздумів.

В основі трилогії К. Гордієнка «Буймир» лежить боротьба старого з новим, моральні та інтелектуальні зміни в людині, сім'ї, у національному характері. Письменник осмислює настрої села під умовною назвою Буймир, художньо аналізує психологічну та емоційну атмосферу конкретної ситуації крізь призму складних людських дол. Очевидно, що в «бурхливі періоди історії злами в людській психології бачаться найяскравіше» [7, с. 10]. Зазначена проблема художньо-переконливо втілюється в живих, повнокровних образах, набирає, згідно з особливостями часу і обставинами дії, різних видозмін. Вона є джерелом руху сюжету, розгортаючи який, письменник дбає про психологічне вмотивування фабули, природність розвитку характерів, мотивацію їхніх вчинків тощо.

Семантику авторського задуму в трилогії «Буймир» увиразнюють істотні стильові ознаки. «Всім відома своєрідність манери письма «літописця Буймиру», – звертав увагу М. Шумило. – Він справді має свою манеру, свій костюм. Такого стильового костюма, крім Костя Гордієнка, ніхто не носить. Ви його одразу пізнаєте серед багатьох. Досягнення письменника в цьому напрямку такі ясні, що заперечувати їх ніхто не наважиться» [12, с. 3].

Автор трилогії мобілізує значний арсенал образотворчих засобів для розкриття проблематики, репрезентації літературних героїв у щоденній важкій праці, як яскравих особистостей, багатогранних характерів. Значну увагу прозаїк приділив «мовним партіям персонажів, а також зображенню зовнішності. Як правило, у портреті підкреслюються риси, що типологічно об'єднують образи людей за їх соціальною приналежністю. Прийом цей можна було б назвати й прямолінійним, якби не виняткова винахідливість автора в його плідному використанні» [8, с. 139].

Особливої ваги набирають мовні самохарактеристики, розповідь від першої особи, у якій персонаж розкривається з непідробною щирістю, прямою, у своїй психологічній сутності та національній ідентичності. «Кость Гордієнко не часто залишає своїх героїв на самоті: вони діють найчастіше в гурті, тому вельми рідко у трилогії можна зустріти внутрішні монологи, – зазначає В. Панченко. – Правда, в «Дівчині під яблунею»

та «Буймирі» їх більше, аніж у першій частині, де переважали оповідь і невласне пряме мовлення. Це свідчення того, як збагачувалися засоби творення характерів у письменника» [8, с. 139].

Художній простір «Буймиру» «несе в собі багатство живого мистецтва, неповторних зворотів мови, якими народне чуття переростає в мудрість» [6, с. 3]. У тканину оповіді вкраплено чимало приказок і прислів'їв, образних виразів, містких і промовистих художніх деталей. Автор зумів надати своїм героям характерну для них лексику, інтонацію, що розкриває національний характер, національну особливість персонажа.

У романній трилогії «об'єктивність переважає над суб'єктивністю, відтворення – над перетворенням, зображення – над вираженням. Така проза тяжіє до символіки, до моментальних образних узагальнень, що часто зустрічаються в романтиків» [8, с. 140], – вважає В. Панченко. Доволі часто романтичне начало поєднується з реалістично-сатиричними формами відображення світу.

Окресливши у найзагальніших рисах проблемно-тематичні й поетикальні особливості трилогії, повернімося тепер до детального розгляду оповідного, образно-характерологічного та сюжетно-композиційного рівнів романів «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» і «Буймир», які, попри виразну ідейно-художню цілісність, зберігають самостійне ідейно-естетичне звучання. Такий підхід дозволить простежити, як змінювалися стильові орієнтації письменника, як відрізняються тексти зрілого періоду творчості від ранніх оповідань і нарисів. Видається перспективним також аналіз смислових інверсій у структурі художнього тексту трилогії як результату ідеологічного маркування письменника. Загалом, це дозволить осмислити буттєві, морально-етичні константи та специфіку естетичної діяльності митця в офіційному дискурсі влади.

Твір К. Гордієнка «Чужу ниву жала» розпочав трилогію «Буймир». Важко сказати, чи був у письменника первісно план створювати масштабну епопею селянського життя ХХ століття. Але роман «Чужу ниву жала» охопив події напередодні й у часи першої російської революції. В розлозі, багатоплановому полотні авторів вдалося з енциклопедичною достовірністю показати складні життєві процеси, картини життя українського села, розділеного гострими соціальними контрастами. Головна тема роману – селянське повстання, в ході якого бідняки прагнуть здобути землю і волю. Письменник утверджує думку про те, що боротьба за землю нерозривно пов'язана з боротьбою за людську гідність, за здобуття власної свободи.

Творчий задум К. Гордієнка та його художня реалізація залежали від офіційного витлумачення подій революції 1905 року в дискурсі радянської влади (підручниках, наукових працях, мемуарах та ін.). Окремі фрагменти роману «Чужу ниву жала» вербалізують (ледь не стенографічно) гасла офіційних історіографів: на рівні ідей, ключової лексики, поширених кліше, інших знакових феноменів пролетарської культури.

Продовженням роману «Чужу ниву жала» стало нове епічне полотно К. Гордієнка «Дівчина під яблунею». Розпочавши роботу над твором у 1940 році, письменник зумів видати його вже після завершення війни з німецько-фашистськими загарбниками. Щоправда, перша назва твору була іншою – «Буймир». У 1946 році роман надруковано в журналі «Радянська література», редактором якого був Юрій Яновський, та набрано окремою книжкою в Держлітвидав. Вже через рік на Всеукраїнському пленумі спілки письменників роман засудили за «наклеп

і спотворення дійсності», про що не проминула написати «Літературна газета» (2 жовтня 1947 року). На вимогу Головліту «Буймир» було розсіпано. Перше видання роману вже з іншим заголовком – «Дівчина під яблунею» – з'явилося тільки 1954 року, перероблене – в 1955 році, після смерті Сталіна.

В основу роману лягли десятирічні спостереження митця за процесом упровадження на українській землі колгоспного господарювання: розкулаченням, політичними репресіями, трагедією голодомору тощо. Митець бачив на власні очі ті явища та злами у свідомості людини, які народжували певні судження й узагальнення. Багато тут наболілого, передуманого письменником.

У художньо-образній структурі роману «Дівчина під яблунею» відбилися як найбільш знакові феномени сталінської доби (кінець 1930-х років), так і нові літературні віяння (найпомітніше оприявлені в проблематиці), зумовлені подіями суспільно-політичного й соціально-духовного характеру. Костеві Гордієнку, як і іншим українським письменникам, чії твори побачили світ у 1950-ті роки, не вдалося відійти від схематизму, штампів, ілюстративності. Разом із тим він зумів продемонструвати новий підхід до аналізу негативних явищ (і не тільки пережитків минулого), представив власне розуміння (нехай і дещо наївне) нового, поглибленого аналізу життя [11, с. 28].

Останній роман К. Гордієнка «Буймир» разом із широким і художньо різноманітним масивом епічних творів про війну – «Людина і зброя» (1960 р.) Олеся Гончара, «Гнівний Стратіон» (1960 р.) Василя Земляка, «Дикий мед» (1963 р.) Леоніда Первомайського, «Батальйон необмундированих» (1964 р.) Дмитра Міщенка, «Четверта рота» (1965 р.) Вадима Собка, «Рубікон» (1966 р.) Віталія Логвиненка, «Мертва зона» (1967 р.) Євгена Гуцала та ін. – розкриває моральні основи людського подвигу в роки кровопролитних битв.

Роман К. Гордієнка, безперечно, посідає помітне місце серед книг про Другу світову війну. Він відзначається гостротою сюжету та глибиною художньої розробки характерів. «Буймир» завершено 1969 року, хоча задум виношувався в попередні роки та й робота над романом тривала не один рік. Окремі його розділи К. Гордієнко включав до збірок оповідань, деякі з героїв фігурують у публіцистичних статтях.

К. Гордієнко віддав належне вимогам соціалістичного реалізму, оформленим у конкретний імперативний припис, щодо відображення керівної ролі партії та її очільників. Водночас письменник відходить від традиційного потрактування. Іншими словами, у «Буймирі» ніхто нікого не повчає, не здійснює ідеологічного нагляду, кожен особисто і громада загалом вирішують, як протистояти ворогові, виживати в умовах окупації та відроджувати життя після звільнення Буймиру.

Романи стали природною ланкою в літописі життя українського селянства. Проникливо осмисливши долю людини-трудівника в карколомних подіях, що відбувалися напередодні й у період революції 1905–1907 років («Чужу ниву жала»), виокремивши соціальні проблеми в перші роки радянської влади й під час розбудови колгоспів («Дівчина під яблунею»), К. Гордієнко об'єктом художнього аналізу в «Буймирі» вибрав людський характер в умовах трагічних реалій воєнного лихоліття. Висвітлюючи долю своїх персонажів, яких у романі чимало, письменник ґрунтовно осмислив їх у драматичних ситуаціях.

Висновки. У романній трилогії «Буймир», локалізуючи своє повіствання на певній місцевості, К. Гордієнко не виходить за вибрані темпоральні межі. У такій просторовій пара-

дигмі на сторінках трьох романів подаються типові характери, за допомогою яких автор розкриває зміст, визначає сюжетні ходи й конфлікти, вибирає зовнішню форму розповіді та мовний матеріал, стилізований під усну розповідь. Художні моделі трилогії «Буймир» «обертаються» довкола ключових опозицій соцреалістичного методу, маркованих ідеологічним змістом: свій/чужий, вчора/завтра, минуле/майбутнє, позитивний/негативний, свідомий/стихийний і под. Маючи обмежену свободу на творчість, глибоко вистражданий досвід в умовах ідеологізованої літератури, письменник зосереджує увагу на моральних підвалинах життя українського хлібороба, незнищеності вікових традицій; визначальні риси поетики бере від національної традиції, живого народного слова.

Література:

1. Бедзик Д. Завжди з народом: К. Гордієнку – 80. *Літературна Україна*. 1979. 2 жовтня. С. 3.
2. Герасименко Ю. Лінія життя: про творчість письменника К.О. Гордієнка. *Прапор*. 1973. № 5. С. 72–77.
3. Дрофань А. Щедре пожнив'я. *Радянська Україна*. 1979. 3 жовтня. С. 3.
4. Зінченко О. Кость Гордієнко: літературно-критичний нарис. Київ : Радянський письменник, 1987. 176 с.
5. Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 2 Ч.1: 1940–1950-ті роки. 367 с.
6. Острик М. Буймир – світ революційний. *Радянська Україна*. 1973. 7 лютого. С. 3.
7. Острик М. Літописець Буймира. Гордієнко К. Твори в двох томах. Чужу ниву жала: (роман). Заробітчани: (повість). Сім'я Остапа Тура: (повість). Київ : Дніпро, 1969. Т. 1. С. 5–21.
8. Панченко В. Осягаючи життя народу: до 80-річчя Костя Гордієнка. *Прапор*. 1979. № 10. С. 133–140.
9. Філатова О. Автор і текст у системі соцреалізму. Миколаїв : Іліон. 2017. 243 с.
10. Хархун В.П. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : монографія. Ніжин : ТОВ «Гідромас», 2009. 508 с.
11. Шарова Т. Літературний процес 20-х років ХХ століття і механізми формування політичного дискурсу. *European Applied Sciences* № 2. 2018. С. 28–30.
12. Шумило М. Дорогою ціною. *Літературна газета*. 1946. 24 жовтня. С. 3.

Sharova T. The ideological and artistic matrices in the trilogy book “Buimyr” by K. Gordiienko

Summary. The purpose of the article is to conceptualize the ideological and artistic matrices in the trilogy book “Buimyr” by K. Gordiienko. The article is written with the use of traditional historical-typological and comparative-historical research methods (to analyze the socialist-realist matrices in Soviet literature), descriptive method (to study historiography of the issue), and biographical method (to characterize K. Gordiienko’s aesthetic orientations, the break in his creative principles). In order to analyze the socio-cultural and socio-political context, elements of the sociological method were applied. We also used the principles of hermeneutic and systematic approach to conceptualize the historical-literary and artistic phenomena, as well as to analyze the artistic and stylistic structures in K. Gordiienko’s trilogy book “Buimyr”. Decoding the main narratives of the novel led to the involvement of some principles of receptive aesthetics.

It is found out that in the trilogy book “Buimyr” the sphere of the author’s artistic observation revolves around the events of the historical past (“She Was Harvesting the Field of Others”), the development of the Ukrainian village under forced collectivization (“The Girl under the Apple Tree”), transformations in consciousness and life, chronicles of struggle in World War II (“Buimyr”). Under the conditions when freedom to express creative intentions was limited, K. Gordiienko focused on the moral foundations of the Ukrainian farmer’s life, the indestructibility of age-old traditions. The writer took the defining features of his poetics from the national tradition, the living people’s word.

The artistic models of the “Buimyr” trilogy revolve around the key oppositions of the socialist-realist method marked by the ideological content: one’s own/another’s, past/future, positive/negative, conscious/spontaneous. The writer took the defining features of his poetics from the national tradition, the living people’s word.

Key words: ideological and artistic matrix, trilogy book, moral and ethical ideals, artistic space, poetics.